[इंग्रजीमध्ये टंकलिखित न्यायनिर्णयाचे मराठीत भाषांतर]

वासुदेव विश्वनाथ सराफ

विरुद्ध

न्यू एज्यूकेशन इंस्टीट्यूट आणि इतर

५ ऑगस्ट, १९८६

[ए. पी. सेन आणि बी. सी. रे, जेजे.]

भारतीय संविधान, १९५० - अनुच्छेद २२६ – कारणांसह आदेश देण्याची आवश्यकता.

याचिकाकर्त्याची सुरुवातीला उत्तरवादी-संस्थेद्वारे चालवल्या जाणाऱ्या शाळेत सहाय्यक शिक्षक म्हणून नियुक्ती करण्यात आली होती, त्यानंतर त्याला पर्यवेक्षक म्हणून बढती देण्यात आली आणि त्यानंतर उत्तरवादी-संस्थेच्या व्यवस्थापन समितीच्या ठरावाद्वारे प्रत्यावर्तनापर्यंत प्राचार्य म्हणून काम करत होता.

याचिकाकर्त्याने प्रत्यावर्तनाच्या सदर ठरावाला दावा दाखल करून आव्हान दिले जो फेटाळून लावण्यात आला. अपील न्यायालयाने अपील मान्य करून असा निर्णय दिला की सदर प्रत्यावर्तनाचा आदेश बेकायदेशीर आणि असमाधानकारक असल्याचे नमूद करत सदर संस्थेचे प्राचार्य म्हणून याचिकाकर्ता सर्व लाभ आणि भत्ते मिळण्यास पात्र आहेत.

दुसरे अपील प्रलंबित असताना विरोधी पक्ष क्रमांक १ ने माध्यमिक शाळा संहितेचे खंड ७७.३ च्या तरतुदींनुसार याचिकाकर्त्याविरुद्ध विभागीय चौकशी सुरू केली, सदर

कार्यवाही मुख्यतः संस्थेच्या लेखाप्रणालीतील चुकांशी संबंधित होती आणि शाळेच्या संबंधित नव्हती आणि चौकशी समितीने याचिकाकर्त्याची सेवा समाप्त करण्याची शिफारस केली. त्या शिफारसीविरुद्ध याचिकाकर्त्याने उप शिक्षण संचालक यांच्याकडे अपील दाखल केले ज्यानी असा निर्णय दिला कि, चौकशी समितीने नोंदवलेल्या निष्कर्षांच्या तुलनेत याचिकाकर्त्याची सेवा समाप्त करण्याचा आदेश प्रमाणहीन असल्याचे मत व्यक्त केले आणि दिवाणी न्यायालय दावा निकाल देईपर्यंत याचिकाकर्त्याची सेवा समाप्त करू नये असे निर्देश दिले. या आदेशाला व्यवस्थापनाने शिक्षण संचालक यांच्याकडे दाखल केलेल्या अपीलाद्वारे आव्हान दिले सह शिक्षण संचालक यांनी अपील मान्य केले आणि चौकशी समितीने सेवा समाप्ती बाबतच्या केलेल्या शिफारशी कायम केल्या .

आक्षेपित आदेशाला आव्हान देणारी याचिकाकर्त्याने दाखल केलेली रिट याचिका केवळ "फेटाळली" असा आदेश नोंदवून फेटाळण्यात आली.

त्यानंतर, याचिकाकर्त्याने दावा दाखल केला आणि सदर दावा प्रलंबित असताना व्यवस्थापनाने पुन्हा चौकशी सुरू केली, जी नैसर्गिक न्यायाच्या तत्त्वांचे कोणतेही पालन न करता पूर्ण करण्यात आली आणि चौकशी समितीने याचिकाकर्त्याची सेवा सहाय्यक शिक्षक पदावरून समाप्त करण्याची शिफारस केली.

अपीलात, शिक्षण उपसंचालकांनी याचिकाकर्त्याला कोणतीही सुनावणीची संधी न देता त्यांना पत्र पाठवून कळवले की शिक्षण संचालकांच्या निर्देशांनुसार, त्यांच्याविरुद्ध घेण्यात

आलेल्या पहिल्या चौकशीच्या आधारे सेवा समाप्तीचा निर्णय शिक्षण संचालकांनी कायम ठेवला आहे, त्यानंतरच्या चौकशीच्या निर्णयाविरूद्ध त्यांचे अपील स्वीकारणे आवश्यक नव्हते आणि सबब अपील दाखल करण्यात आले.

याचिकाकर्त्याने केलेल्या निवेदनावर सरकारने शाळा न्यायाधिकरणाकडे याचिका पाठवली, जी फेटाळण्यात आली. रिटकर्त्याची रिट याचिका देखील फेटाळण्यात आली.

याचिकाकर्त्याने विशेष अनुमती याचिकेद्वारे या न्यायालयात अपील दाखल केले.

अपील मान्य करताना, न्यायालयाने असा निष्कर्ष काढला कि,

१. ८.१०.१९८४ रोजीचा रिट याचिका क्रमांक ४०६३/१९८४ मध्ये दिलेला न्यायनिर्णय आणि आदेश रद्द करण्यात येतो आणि कनिष्ठ न्यायालयाला पक्षांना सुनावणी देऊन आणि शक्य तितक्या लवकर, अभिलेख प्राप्त झाल्यापासून चार महिन्यांच्या आत सकारण आदेश पारित करून सदर रिट याचिका कायद्यानुसार निकालात काढण्याचे निर्देश देण्यात आले आहेत. [४६७ बी-सी]

२. न्याय आणि न्याय्यतेची मागणी अशी आहे की, न्याय नुसताच केला जावा असे नाही तर तो केला गेला आहे असेही वाटले पाहिजे.[४६५ एफ-जी]

महाबीर प्रसाद विरुद्ध मध्य प्रदेश सरकार (ए. आय. आर. १९७० एस्. सी. १३०२), मध्य प्रदेश इंडस्ट्रीज लिमिटेड विरुद्ध भारत सरकार आणि इतर (१९६६ (१) एस्. सी. आर. ४६६),

महाबीर जूट मिल्स विरुद्ध शिवबन लाल (ए. आय. आर. १९७५ एस्. सी. २०५७), सीमेन्स इंजिनियरिंग अँड मॅन्युफॅक्चरिंग कंपनी विरुद्ध भारत सरकार (ए. आय. आर. १९७६ एस्. सी. १७८५), बच्चन सिंह विरुद्ध पंजाब राज्य (ए. आय. आर. १९८० एस्. सी. १३५५) परिच्छेद १८ आणि १९ आणि रंगनाथ विरुद्ध दौलत राव आणि इतर (१९७५ (१) एस्. सी. सी. ६८६) ६९० वरील परिच्छेद ७, यांचा अवलंब केला.

३. न्याय प्रशासनाचे मार्गदर्शक तत्त्व असलेल्या कायद्याचे एक प्रधान मूलभूत तत्त्व म्हणजे, न्यायालयांनी आणि मुख्यत्वे रिट न्यायालयांनी रिट याचिकांमध्ये निकाल देताना कारणे नोंदवणे आवश्यक आहे. न्याय दानासाठीच्या निष्पक्ष आणि समतावादी दृष्टीकोनासाठी हे अत्यंत आवश्यक आहे. जेणेकरून ज्यांचे हक्क बाधित झाले आहेत अशा न्यायालयाने पक्षकारांच्या प्रकारणांमध्ये किंवा अर्जांमध्ये निर्णय देतांना कारणमिमांसा नोंदविणे ही बाब नैसर्गिक न्यायतत्वांनुरूप आवश्यक आहे. रिट याचिकेत किंवा दाखल केलेल्या प्रकरणात घेतलेल्या तथ्य आणि कायद्याच्या प्रश्नांचे निर्धारण करताना ज्या कारणांचा विचार केला त्या कारणांची माहिती मिळू शकेल. [४६५ बी-डी]

४. प्रकरणे त्वरित निकाली काढण्याच्या उद्देशाने कारणे नोंदवणारा किंवा सकारण आदेश न देता 'फेटाळले' किंवा 'नामंजूर' असा संक्षिप्त आदेश देण्यात येईल अशा या कायदेशीर स्थितीला उत्तर नाही. [४६५ डी-ई]

५. रिट याचिका किंवा प्रकरणात निकाल देणारा आदेश हा न्यायालयाच्या निर्णयात भूमिका

बजावलेल्या सर्व कारणांचा तपशीलवार नोंद करणारा दीर्घ आदेश असणे आवश्यक नाही. जे आवश्यक आहे ते म्हणजे, न्यायालयाने आपल्या अंतिम निष्कर्षापर्यंत पोहोचण्यात आणि आदेश देऊन याचिका किंवा प्रकरणात निकाल देण्यात ज्या संबंधित कारणांचा विचार केला त्या कारणांची संक्षेपात नोंदवणे, जेणेकरून न्याय मागणाऱ्या पक्षाला तसेच अपील असलेल्या वरिष्ठ न्यायालयाला न्यायालयाचा विचार आणि निर्णयाच्या कारणांची माहिती मिळेल. [४६५ ई-एफ]

मुंबई उच्च न्यायालयात दाखल १९८४ च्या रिट याचिका क्र. ४०६३ मधील दिनांक ५.१०.१९८४ चा न्यायनिर्णय आणि आदेशविरुद्ध.

दिवाणी अपील न्यायाधिकरणः**१९८६** चे दिवाणी अपील क्र**. १४४२**

एस. बी. भस्मे आणि एम. ए. फिरोज अपीलकर्त्यासाठी.

व्ही. ए. बोबडे, ए. के. संघी आणि श्याम मुरलीधर उत्तरवादीसाठी.

या न्यायालयाचा न्यायनिर्णय न्या. राय यांनी पारित केला:

हा विशेष अनुमतीसाठीचा अर्ज कायद्याचा एक अतिशय लहान परंतु अतिशय महत्त्वाचा आणि खरा प्रश्न उपस्थित करतो, तो म्हणजेच रिट याचिकेमध्ये सुनावणी घेत असताना न्यायालयावर सकारण आदेश देण्याची सक्ती आहे का, जो आदेश याचिका दाखल करणाऱ्यांना याचिका फेटाळताना प्रकरणात असलेल्या पक्षांनी उपस्थित केलेल्या महत्त्वाच्या

प्रश्नांवर निर्णय देताना न्यायालयाने विचारात घेतलेल्या कारणांची थोडीशी माहिती देतो आणि जे आदेश, विशेषत: भारतीय संविधानाच्या कलम १३६ अंतर्गत अपील करण्याची तरतूद असताना, विशेष अनुमतीसह अपिल करता येऊ शकतात आणि अपील न्यायालयाला आदेशाची कारणे अवगत करण्यासाठी आवश्यक आहे जेणेकरून न्यायांच्या मूलभूत तत्त्वांचे पालन होऊ शकेल आणि तसेच ते आपल्या संवैधानिक व्यवस्थेत व्यापक आहे आणि नैसर्गिक न्यायाच्या तत्त्वांशी सुसंगत आहे. या महत्वाच्या मुद्यावर आम्हाला विशेष अनुमती देणे न्याय्य आणि योग्य वाटते आणि त्यानुसार विशेष अनुमती दिली जाते.

प्रकरणाची संक्षिप्त माहिती अशी आहे की, बी.एस्सी. द्वितीय श्रेणी (हॉनर्स) ची पदवी मिळवलेल्या याचिकाकर्त्याची १९५१ मध्ये न्यु इंग्लिश इन्स्टिट्यूट गर्ल्स हायस्कूलमध्ये सहाय्यक शिक्षक म्हणून नियुक्ती करण्यात आली होती, जी उत्तरवादी क्रमांक १ न्यू एज्युकेशन इन्स्टिट्यूट नावाच्या नोंदणीकृत संस्थेने चालवली आणि व्यवस्थापित केली जात होती. जून १९५३ मध्ये याचिकाकर्त्याची न्यू हाय स्कूलमध्ये बदली करण्यात आली. याचिकाकर्त्याने माध्यमिक शिक्षक प्रमाणपत्र परीक्षा उत्तीर्ण केली आणि तो धुळे येथील बेसिक ट्रेनिंग सेंटरद्वारे आयोजित एज्यूकेशन डिप्लोमा परीक्षा देखील उत्तीर्ण झाला. हा डिप्लोमा अतिरिक्त लाभांसाठी पात्रता विचारात घेण्याच्या उद्देशाने शिक्षण स्नातक पदवीला समतुल्य मानला जातो. याचिकाकर्त्याला १९६१ मध्ये त्याच शाळेत पर्यवेक्षक म्हणून बढती देण्यात आली आणि त्यानंतर जून १९६८ पासून तो संस्थेच्या व्यवस्थापन समितीच्या दिनांक २८ ऑक्टोबर १९७३ च्या ठरावाद्वारे त्याच्या प्रत्यावर्तनापर्यंत प्राचार्य म्हणून काम करत होता.

याचिकाकर्त्याने नियमित दिवाणी दावा क्रमांक ७५५/१९७३ मध्ये प्रत्यावर्तनाच्या सदर ठरावाला आव्हान दिले. सदर दावा अमान्य करण्यात आला. याचिकाकर्त्याने दिवाणी अपील क्रमांक १०७/१९७९ मध्ये अमान्य केलेल्या सदर हुकूमनाम्याला आव्हान दिले. अपील न्यायालयाने कनिष्ठ न्यायालयाच्या हुकूमनाम्याच्या विरुद्ध अपील मान्य केले, त्यावेळी सदर प्रत्यावर्तनाचा आदेश बेकायदेशीर आणि असमाधानकारक असल्याचे नमूद करत सदर संस्थेचे प्राचार्य म्हणून याचिकाकर्ता सर्व लाभ आणि भत्ते मिळण्यास पात्र असल्याचे सांगितले. विरोधी पक्ष क्रमांक १ ने मुंबई येथील उच्च न्यायालयात दुसरे अपील क्रमांक १६२/१९८१ दाखल केले आहे जे सुनावणीसाठी प्रलंबित आहे.

सदर अपील प्रलंबित असताना विरोधी पक्ष क्रमांक १ ने माध्यमिक शाळा संहिता कलम ७७.३ च्या तरतुदींनुसार याचिकाकर्त्याविरुद्ध विभागीय चौकशी सुरू केली. याचिकाकर्त्याला कारणे दाखवा नोटीस जारी करण्यात आली, त्यामधून असे दिसून येते की, सदर कार्यवाही मुख्यतः संस्थेच्या लेखाप्रणालीतील चुकांशी संबंधित होती आणि शाळेच्या नाही. चौकशी समितीने दिनांक ७.४.१९७५ रोजी याचिकाकर्त्याची सेवा समाप्त करण्याची शिफारस केली. त्या शिफारसीविरुद्ध याचिकाकर्त्याने उत्तरवादी क्रमांक ४, उप शिक्षण संचालक, नाशिक यांच्याकडे अपील दाखल केले. उत्तरवादी क्रमांक ४ यांनी दिनांक २७.१२.१९७५ च्या त्यांच्या आदेशात चौकशी समितीने नोंदवलेल्या निष्कर्षांच्या तुलनेत याचिकाकर्त्याची सेवा समाप्त करण्याचा आदेश प्रमाणाबाहेर असल्याचे मत व्यक्त केले आणि दिवाणी न्यायालय दाव्यात निकाल देईपर्यंत याचिकाकर्त्याची सेवा समाप्त करू नये असे निर्देश दिले. प्रतिवादी क्रमांक ४

च्या या आदेशाला व्यवस्थापनाने शिक्षण संचालक यांच्याकडे दाखल केलेल्या अपीलाद्वारे आव्हान दिले. सदर अपील माध्यमिक शाळा संहिता अंतर्गत चालविण्यायोग्य नसल्याचे सांगण्यात आले असले तरी, शिक्षण सह संचालकांनी दिनांक ६.९.१९७९ च्या त्यांच्या आदेशात सदर अपील मान्य केले आणि याचिकाकर्त्याविरुद्ध लावण्यात आलेले सर्व आरोप लेखाप्रणालीशी संबंधित असल्याचे मत व्यक्त केले. त्यांनी पुढे असेही म्हटले की, व्यवस्थापनही तितकेच जबाबदार आहे कारण त्यांनी व्यवस्थापनाशी संबंधित आर्थिक बाबी मुख्याध्यापक आणि त्यांच्या लिपिकांवर सोपवल्या आहेत. मुख्याध्यापकाची ती जबाबदारी नसल्यामुळे मुख्याध्यापक या नात्याने त्यांना लेखाप्रणालीच्या व्यवस्थापनासाठी जबाबदार ठरवता येणार नाही. मुख्याध्यापक म्हणून जबाबदाऱ्यांशी संबंधित काही आरोप पूर्णपणे सिद्ध झाले तर काही अंशतः सिद्ध झाले. आर्थिक बाबींशी संबंधित एकाही आरोपाखाली दोषी असणे हे अतिशय गंभीर आहे. त्यामुळे चौकशी समितीने याचिकाकर्त्याची सेवा समाप्त करण्याबाबत केलेल्या शिफारशी कायम ठेवाव्या लागतील, असे शिक्षण सह संचालकांनी म्हटले आहे.

त्यानंतर याचिकाकर्त्याने मुंबई उच्च न्यायालयात १८३७/१९८० क्रमांकाची रिट याचिका दाखल करून सदर आक्षेपित आदेशाला आव्हान दिले. १२.८.१९८० रोजी रिट याचिका फक्त "फेटाळली" असा आदेश नोंदवून फेटाळण्यात आला. न्यायालयाने याचिका फेटाळण्यास प्रवृत्त केले असे कोणतेही कारण नोंदवण्यात आले नाही.

त्यानंतर, याचिकाकर्त्याने नाशिक येथील दिवाणी न्यायाधीश वरिष्ठ स्तर यांच्या न्यायालयात नियमित दिवाणी दावा क्रमांक १९९/१९८१ दाखल केला, जो सुनावणीसाठी प्रलंबित आहे.

ही कार्यवाही प्रलंबित असताना व्यवस्थापनाने पुन्हा माध्यमिक शाळा संहिता कलम ७७.३ च्या तरतुदींनुसार चौकशी सुरू केली. चौकशी समितीने याचिकाकर्त्याला आरोपपत्र दिलं नाही आणि त्याचा प्रतिनिधी शिक्षक असलेले श्री. आर. जी. कुंटे यांना चौकशी समितीच्या कार्यवाहीत सहभाग घेण्याची परवानगीसुद्धा दिली नाही, म्हणून नैसर्गिक न्यायाच्या तत्त्वांचे पालन न करता ही चौकशी पूर्ण करण्यात आली. याचिकाकर्त्याने मागितलेल्या ७५ दस्तऐवजांपैकी केवळ २५ दस्तऐवजांची पाहणी करण्यात आली आणि चौकशी समितीने चौकशी समितीच्या कार्यवाहीचा सारांश देणारी प्रत न देता फक्त त्याचे निष्कर्ष त्याला पुरवले, असा आरोपही करण्यात आला. चौकशी समितीने नोंदवलेले निष्कर्ष याचिकाकर्त्याला २६.४.१९७९ रोजी प्राप्त झाले होते, ज्यात सहाय्यक शिक्षक पदावरून त्याची सेवा समाप्त करण्याची शिफारस करण्यात आली होती. व्यवस्थापनानेही याचिकाकर्त्याची सेवा समाप्त करण्याचा आदेश पाठवला आणि तो त्याला २६.४.१९७९ रोजी प्राप्त झाला. चौकशी समितीने राबवलेली संपूर्ण प्रक्रिया माध्यमिक शाळा संहिता कलम ७७.३ चे उल्लंघन करणारी होती आणि प्रत्यक्षात चौकशी ही एकतर्फी होती, असे सांगण्यात आले. याचिकाकर्त्याने चौकशी समितीचा आदेश रद्द करण्याची आणि अपील मंजूर करण्याची विनंती केली.

नाशिक येथील शिक्षण उप संचालकांनी याचिकाकर्त्याला कोणतीही सुनावणी न देता १२.२.१९८० च्या पत्राद्वारे अशी माहिती दिली की, शिक्षण संचालकांच्या सूचनेनुसार व्यवस्थापनाने त्याच्याविरुद्ध केलेल्या पहिल्या चौकशीच्या आधारे सेवेच्या समाप्तीचा निर्णय शिक्षण संचालकांनी कायम ठेवला असल्यामुळे नंतर झालेल्या चौकशीच्या निर्णयाविरुद्ध त्याचे अपील विचारात घेणे आवश्यक नाही. त्यामुळे अपील दाखल करण्यात आले. उत्तरवादी क्रमांक ४, शिक्षण उप संचालकांनी त्यामुळे याचिकाकर्त्यासह पक्षकारांची सुनावणी घेऊन अपील विचारात घेतले नाही आणि निकाल दिला नाही.

त्यानंतर, याचिकाकर्त्याने ८.४.१९८१ च्या पत्राद्वारे शासनाला अपीलामध्ये कायद्यानुसार निकाल देण्यासाठी निवेदन सादर केले. शासनाने दिनांक २४.४.१९८१ च्या पत्राद्वारे याचिकाकर्त्याला अशी माहिती दिली की, त्याचे संलग्नित अपील आणि त्याची पत्रे सुनावणीसाठी आणि निकाल देण्यासाठी शालेय न्यायाधिकरणाला पाठवण्यात आली आहे. शालेय न्यायाधिकरणाने गुणांनुसार कोणताही निर्णय न देता सदर अपील फेटाळले.

शालेय न्यायाधिकरणाच्या आदेशविरुद्ध याचिकाकर्त्याने मुंबई उच्च न्यायालयात ४०६३/१९८४ क्रमांकाची रिट याचिका दाखल केली. या रिट याचिकेवर खालील आदेश नोंदवून ती फेटाळण्यात आली:

> "सुनावणी झाली. रिट याचिकेच्या आधीच्या फेटाळणीसह सर्वोच्च न्यायालयात अपील दाखल करण्याच्या अर्जावर विचार करता, ही रिट याचिकाही

फेटाळण्यात येत आहे.”

सदर निर्णयामुळे व्यथित होऊन याचिकाकर्त्याने या न्यायालयात विशेष अनुमतीसाठी अर्ज दाखल केला आहे.

विशेष अनुमती याचिकेत असे म्हटले आहे की, व्यवस्थापनाने माध्यमिक शाळा संहिता कलम ७७.३ च्या तरतुदींनुसार तिसरी चौकशी सुरू केली. सदर प्रकरणे प्रलंबित असतानाही चौकशी समितीने चौकशी करताना नैसर्गिक न्यायाच्या तत्त्वांसह सदर संहितेच्या कलम ७७.३ च्या तरतुदींचेही मनमानीपणे उल्लंघन केले असे पुढे म्हटले आहे. याचिकाकर्त्याच्या विरोधात पूर्वग्रह असलेल्या मुख्याध्यापकांना चौकशी समितीचे सदस्य म्हणून नियुक्त करण्यात आले होते आणि त्यांनी याचिकाकर्त्याच्या प्रतिनिधीस एकतर्फी झालेल्या चौकशीत उपस्थित राहण्याचीसुद्धा परवानगी दिली नाही. उत्तरवादी क्रमांक १, न्यू एज्युकेशन इन्स्टिट्यूटने दिनांक १५.१.१९७९ च्या पत्राद्वारे याचिकाकर्त्याला त्याच्या प्रतिनिधीची नियुक्ती करण्यास सांगितले. याचिकाकर्त्याने दिनांक २९.१.१९७९ च्या पत्राद्वारे व्यवस्थापनाकडे त्याच्या मुख्याध्यापक म्हणून तसेच सहायक शिक्षक म्हणून कृतींशी संबंधित असल्यामुळे त्याचे नामांकन हे मुख्याध्यापक, सहायक शिक्षक किंवा व्यवस्थापकीय समितीचे सदस्य असावे काय अशी चौकशी केली. या पत्राला याचिकाकर्त्याला कोणतेही प्रत्युत्तर प्राप्त झाले नाही; उलट, चौकशी समिती स्थापन झाल्या बद्दल त्याला २८ फेब्रुवारी १९७९ रोजी कळवण्यात आले. तत्काळ, त्याने चौकशी समितीत श्री. आर. जी. कुंटे यांचे नाव प्रतिनिधी नामांकन केले. चौकशी

समितीने श्री. आर. जी. कुंटे यांना चौकशीचा भाग होण्याची परवानगी दिली नाही आणि त्यांनी याचिकाकर्त्याला कोणतेही आरोपपत्र पाठवले नाही किंवा त्याला चौकशी समितीच्या कार्यवाहीची प्रतही दिली नाही. चौकशी समितीने २५.४.१९७९ रोजी नोंदवलेले आपले निष्कर्ष याचिकाकर्त्याला केवळ कळवले आणि ते याचिकाकर्त्याला २६.४.१९७९ रोजी प्राप्त झाले ज्याद्वारे याचिकाकर्त्याची सहायक शिक्षक म्हणून सेवा समाप्त करण्यात आली. याचिकाकर्त्याने उत्तरवादी क्रमांक ४, शिक्षण उप संचालक, नाशिक यांच्याकडे केलेल्या सदर आदेशाविरुद्ध दाखल केलेल्या अपीलावरही याचिकाकर्त्याला सुनावणी देऊन विचार करण्यात आला नाही. परंतु प्रतिवादी क्रमांक ४ यांनी व्यवस्थापनाने केलेल्या पहिल्या चौकशीच्या आधारे सेवेच्या समाप्तीचा निर्णय कायम ठेवण्यात आला असल्यामुळे अपील दाखल करण्यात आले आहे, असे याचिकाकर्त्याला दिनांक १२.२.१९८० च्या पत्राद्वारे कळवले.

याचिकाकर्त्याच्या वतीने असे म्हटले आहे की, त्याने शासनाला केलेले निवेदन शालेय न्यायाधिकरणाला याचिकाकर्त्याची अपील सुनावणीसाठी निर्देश देऊन पाठवण्यात आले होते. शालेय न्यायाधिकरणाने याचिकाकर्त्याच्या सेवा समाप्तीच्या पूर्वीच्या आदेशाविरुद्ध रिट याचिका उच्च न्यायालयाने फेटाळल्यामुळे याचिकाकर्त्याला संस्थेच्या व्यवस्थापकीय समितीने केलेल्या नंतरच्या समाप्तीच्या आदेशाविरुद्ध या न्यायाधिकरणात कोणतीही अपील दाखल करण्याचा अधिकार नाही, असे सरळ सांगून अपील विचारात न घेता फेटाळले. चौकशी समितीने याचिकाकर्त्याच्या विरोधात पूर्वग्रह धरला होता आणि चौकशी समितीतील एक सदस्य हा संस्थेचे मुख्याध्यापक होता, जो याचिकाकर्त्याविरुद्धचा मूळ तक्रारदार होता आणि

म्हणूनच त्याला व्यवस्थापनाने त्याच्याच खटल्यात न्यायाधीश म्हणून कार्य करण्यासाठी नियुक्त केले होते. मुंबई उच्च न्यायालयाने १८३७/१९८० क्रमांकाची रिट याचिका आणि ४०६३/१९८४ क्रमांकाची रिट याचिका या दोन्ही रिट याचिका गुणांवर विचारात न घेता फेटाळल्या, ज्यामध्ये महत्त्वाचे कायदेशीर आणि तथ्यात्मक प्रश्न होते. या दोन्ही रिट याचिका फेटाळण्याचे कोणतेही कारण न देता 'फेटाळले' असा संक्षिप्त आदेश नोंदवून फेटाळण्यात आल्या.

न्याय प्रशासनाचे मार्गदर्शक तत्त्व असलेल्या कायद्याचे एक प्रधान मूलभूत तत्त्व म्हणजे, न्यायालयांनी आणि मुख्यत्वे रिट न्यायालयांनी रिट याचिकांमध्ये निकाल देताना कारणे नोंदवणे आवश्यक आहे. न्यायदानासाठीच्या निष्पक्ष आणि समतावादी दृष्टिकोनासाठी हे अत्यंत आवश्यक आहे. जेणेकरून ज्यांचे हक्क बाधित झाले आहेत अशा पक्षकारांच्या प्रकारणांमध्ये किंवा अर्जामध्ये निर्णय देतांना कारणमिमांसा नोंदविणे ही बाब नैसर्गिक न्यायतत्वांनुरूप आवश्यक आहे. त्यामुळे न्यायालयाने रिट याचिकेत किंवा दाखल केलेल्या प्रकरणात घेतलेल्या तथ्य आणि कायद्याच्या प्रश्नांचे निर्धारण करताना ज्या कारणांचा विचार केला त्या कारणांची माहिती मिळू शकेल. विशेषत: न्यायालयांच्या पदानुक्रमात वरिष्ठ न्यायालयात अपील करण्याची कायदेशीर तरतूद असल्यामुळे वरिष्ठ न्यायालयाला किंवा अपील न्यायालयाला न्यायालयाने प्रश्न निर्माण केलेल्या आदेशापर्यंत पोहोचण्यास प्रवृत्त केलेल्या कारणांची माहिती असणे किंवा त्याबद्दल अवगत असणे आवश्यक आहे. पक्षकारांच्या हक्कांवर परिणाम करणारी प्रकरणे किंवा अर्जांचा निर्णय घेताना कारणे नोंदवणे हे

नैसर्गिक न्यायाच्या तत्त्वांशी सुसंगत असलेली अनिवार्य आवश्यकताही आहे. प्रकरणे त्वरित निकाली काढण्याच्या उद्देशाने कारणे नोंदवणारा किंवा समाधानकारक आदेश न देता 'फेटाळले' किंवा 'नामंजूर' असा संक्षिप्त आदेश देण्यात येईल अशा या कायदेशीर स्थितीला उत्तर नाही. तथापि, रिट याचिका किंवा प्रकरणात निकाल देणारा आदेश हा न्यायालयाच्या निर्णयात भूमिका बजावलेल्या सर्व कारणांचा तपशीलवार नोंद करणारा दीर्घ आदेश असणे आवश्यक नाही. जे आवश्यक आहे ते म्हणजे, न्यायालयाने आपल्या अंतिम निष्कर्षापर्यंत पोहोचण्यात आणि आदेश देऊन याचिका किंवा प्रकरणात निकाल देण्यात ज्या संबंधित कारणांचा विचार केला ती कारणे संक्षेपात नोंदवणे, जेणेकरून न्याय मागणाऱ्या पक्षाला तसेच अपील केलेल्या वरिष्ठ न्यायालयाला न्यायालयाचा विचार आणि निर्णयाच्या कारणांची माहिती मिळेल. म्हणजेच, न्याय आणि न्याय्यतेची मागणी अशी आहे की, न्याय नुसताच केला जावा असे नाही तर तो केला गेला आहे असेही वाटले पाहिजे.

या संदर्भात या न्यायालयाने दिलेल्या काही निर्णयांचा उल्लेख करणे आवश्यक आहे. महाबीर प्रसाद विरुद्ध मध्य प्रदेश सरकार (ए. आय. आर. १९७० एस्. सी. १३०२) या प्रकरणात खालीलप्रमाणे निरीक्षणे नोंदवण्यात आली आहेत:

> “वादामधील पक्षकाराला कायदा आणि तथ्य या दोन्ही प्रश्नांवर त्याची बाजू मांडण्याची संधी देणे, त्याच्या विरोधात वापरण्याचा हेतू असलेले पुरावे संबंधित पक्षाला उघड केल्यानंतर त्या पुराव्यांच्या आधारे न्यायाधिकरणासमोर असलेल्या सामग्रीवरून

तथ्यांची निश्चिती करणे आणि वादग्रस्त तथ्यांची निश्चिती आणि तथ्यांना कायद्याचा वापर यावर आधारित तर्कशुद्ध निकाल देणे, हे अर्ध-न्यायिक निर्णयाचेसुद्धा गुणधर्म आहेत. अर्ध-न्यायिक अधिकार असलेल्या अधिकाऱ्याने निष्कर्ष काढला आहे हेच पुरेसे नाही, तर त्याने कायद्यानुसार आणि न्याय्य निर्णय काढला आहे हेही दिसले पाहिजे आणि हा उद्देश साध्य करण्यासाठी त्याने वादापासून त्याच्या उपाययोजनेपर्यंतच्या अंतिम मानसिक प्रक्रियेची नोंद ठेवली पाहिजे. वादग्रस्त दाव्याचा समाधानकारक निर्णय हा केवळ त्या अधिकाऱ्याकडे केलेल्या अपीलाला सर्वात ठोस कारणांनी समर्थन देण्यात आल्यासच घेता येऊ शकतो. अर्ध-न्यायिक अधिकाराने वादग्रस्त दाव्यावर निर्णय घेताना त्याच्या समर्थनात कारणे नोंदवणे हे सुनिश्चित करते की, निर्णय हा कायद्यानुसार घेण्यात आला आहे आणि तो मनमानी, मर्जी किंवा कल्पनेचा परिणाम नाही किंवा धोरण किंवा सोयीच्या आधारावर घेण्यात आलेला नाही. जर आदेशाला अपील केले गेले तर संबंधित पक्षाला अधिकाराने त्याचा दावा का नाकारला याची कारणे जाणून घेण्याचा अधिकार आहे, नोंदवलेल्या कारणांशिवाय अपीलीय अधिकाऱ्यांकडे कोणतीही सामग्री नसते ज्याच्या आधारे ते तथ्ये योग्य रीतीने निश्चित करण्यात आली किंवा नाही, संबंधित कायदा योग्य रीतीने लागू करण्यात आला किंवा नाही आणि निर्णय न्याय्य होता किंवा नाही हे ते ठरवू शकतात.”

हा निर्णय उत्तर प्रदेश साखर व्यापारी परवाना आदेश, १९६२ अंतर्गत

जिल्हाधिकारी यांनी घाऊक साखर व्यापारीचा परवाना रद्द केल्याप्रकरणी आणि राज्य सरकारने कोणतेही कारण नोंदवता कोणतेही कारण न नोंदवता अपील फेटाळून लावल्यानंतर देण्यात आला.

मध्य प्रदेश इंडस्ट्रीज लिमिटेड विरुद्ध भारत सरकार आणि इतर (१९६६ (१) एस्. सी. आर. ४६६) या प्रकरणात उल्लेख केलेला वरील निर्णय, ज्यामध्ये असे नमूद करण्यात आले आहे की, न्यायिक अधिकार असलेल्या अधिकाऱ्याने आदेशाच्या समर्थनात कारणे नोंदवताना, ज्या आदेशामुळे व्यथित झालेल्या पक्षाच्या हक्कांना गंभीर धक्का पोहोचतो अशा आदेशांविरुद्ध वैधानिक अपील फेटाळून लावण्याची कार्यकारी अधिकाऱ्यांची प्रथा ही कायद्याचे नियम नाकारणे आहे. महाबीर जूट मिल्स विरुद्ध शिवबन लाल (ए. आय. आर. १९७५ एस्. सी. २०५७) या प्रकरणातही अशाच प्रकारची निरीक्षणे नोंदवण्यात आली आहेत. सीमेन्स इंजिनियरिंग अँड मॅन्युफॅक्चरिंग कंपनी विरुद्ध भारत सरकार (ए. आय. आर. १९७६ एस्. सी. १७८५) आणि बच्चन सिंह विरुद्ध पंजाब राज्य (ए. आय. आर. १९८० एस्. सी. १३५५) या प्रकरणांमध्येही ह्याच मताचा पुनरुच्चार करण्यात आला होता आणि असे नमूद करण्यात आले होते की, जेव्हा एखादा अधिकारी अर्ध-न्यायिक कार्यक्षमतेचा वापर करून आदेश देतो तेव्हा त्याने त्याच्या आदेशाच्या समर्थनात कारणे नोंदवली पाहिजेत. रंगनाथ विरुद्ध दौलत राव आणि इतर (१९७५ (१) एस्. सी. सी. ६८६) या प्रकरणात या उच्च न्यायालयानेही अशाच प्रकारचे मत व्यक्त केले आहे. प्रत्येक अर्ध-न्यायिक आदेश ह्या

कारणांनी समर्थित असला पाहिजे. हा सुप्रस्थापित सिद्धांत निःसंशयपणे न्यायालयाने रिट अर्जांवर निर्णय देताना दिलेल्या आदेशांनासुद्धा लागू होईल.

पुर्वी नमूद केलेल्या कारणास्तव, अपील मान्य करण्यात येते आणि ८.१०.१९८४ रोजीचा रिट याचिका क्रमांक ४०६३/१९८४ मध्ये दिलेला न्यायनिर्णय आणि आदेश रद्द करण्यात येतो. कनिष्ठ न्यायालयाला पक्षांना सुनावणी देऊन आणि शक्य तितक्या लवकर, अभिलेख प्राप्त झाल्यापासून चार महिन्यांच्या आत समाधानकारक आदेश पारित करून सदर रिट याचिका कायद्यानुसार निकालात काढण्याचे निर्देश देण्यात आले आहेत. कनिष्ठ न्यायालयातील अभिलेख त्वरित न्यायालयाला पाठवाव्यात. तथापि, खर्चाबाबत कोणताही आदेश असणार नाही.

ए. पी. जे.

अपील मान्य करण्यात आले आहे .

अस्वीकरण

या न्यायनिर्णयाच्या मराठी भाषेतील या अनुवादाचा वापर हा पक्षकारास त्याच्या/ तिच्यामातृभाषेमध्ये त्याचा अर्थ समजून घेण्यापुरताच मर्यादित राहील आणि त्याचा इतर कोणत्याही कारणाकरता वापर करता येणार नाही तसेच इंग्रजी भाषेतील न्यायनिर्णय हाच सर्व व्यावहारिक आणि कार्यालयीन वापराकरिता विश्वसनीय असेल आणि तोच त्यातील आदेशाच्या निष्पादन आणि अंमलबजावणी करता वैध मानला जाईल.

****